

РОЗДІЛ 3
РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ПРОЦЕСАХ НАРОЩУВАННЯ
ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ СУБ'ЄКТІВ ЕКОНОМІЧНИХ
ВІДНОСИН

УДК 334.021

Сизов Алім
кандидат економічних наук
начальник кафедри фінансового забезпечення військ
Військовий інститут Київського національного університету ім. Т. Шевченка
м. Київ, Україна

Коваль Олесь
Ад'юнкт (штатний) науково-організаційного відділення
072 фінанси, банківська справа та страхування
Військовий інститут Київського національного університету ім. Т. Шевченка
м. Київ, Україна

Alim Syzov
PhD (Economics)
Head of Financial Support of Troops Department
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

Oles Koval
Adjunct (staff) of the scientific and organizational department
072 finance, banking and insurance
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

**ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ В КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ НАВКОЛИШНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА НА ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ЗДОРОВ'Я**

**HUMAN POTENTIAL IN THE CONTEXT OF THE IMPACT OF THE
ENVIRONMENT ON THE POPULATION'S LIFE EXPECTANCY AND HEALTH**

У статті визначено загальні риси та особливості змісту людського потенціалу, як значущого чинника у розвитку держави. Обґрунтовано пріоритетні напрямки розвитку людського потенціалу: охорона здоров'я, тривалість життя та зниження рівня смертності.

Ключові слова: людський потенціал, індекс розвитку людського потенціалу, людський розвиток.

The article identifies the general features and peculiarities of the content of human potential as a significant factor in the development of the state. The priority directions of human potential development are substantiated: health care, life expectancy and reduction of mortality rate.

Key words: human potential, human development index, human development.

Постановка проблеми. Людський потенціал визначає можливості держави бути забезпеченою здоровими та працездатними кадрами в майбутньому. У сучасних умовах рівень забруднення навколишнього середовища здійснює колосальний вплив на здоров'я людини. Невизначеними та неусвідомленими є переваги високого рівня забезпечення охорони здоров'я населення та мінімізація викидів шкідливих речовин в атмосферу.

Актуальним в теоретичному та практичному плані є поглиблення розуміння тих тенденцій, закономірностей і факторів, що визначають стан, рівень та перспективу якісної динаміки розвитку людського потенціалу в складних сучасних умовах.

Мета статті. Метою статті є привернення фокусу уваги на питання забруднення навколишнього середовища та його безпосередній вплив на здоров'я людини, а також рівень забезпечення медициною.

Аналіз актуальних досліджень. Теоретичною базою дослідження стали праці таких українських та зарубіжних вчених, як Мочерний С.В., Грішнова О.А., Чугунов І.Я., Козарезенко Л.В., Панькова О.В., Гузенко Г.М., Камінська Т.М.

Виклад основного матеріалу. Людські ресурси в розрізі вдосконалення навичок, знань та компетенцій людини відіграють важливу роль у розвитку країни. Розвиток людських ресурсів може застосовуватися як на національному, так і на організаційному рівні. Суспільству потрібні наступні компетенції: знання, ставлення, цінності та навички для виконання різних завдань. Вищий ступінь та якість виконання завдань вимагає вищого рівня знань та навичок. Без безперервного розвитку компетенцій у людей, держава навряд чи зможе досягти своїх цілей [1]. Знання, компетенції та навички людини формують її потенціал, – необхідне підґрунтя для розвитку країни в цілому. Це – здоров'я кожного із індивідуумів, без якого буде неможливим виконання поставлених завдань та досягнення стратегічно важливих цілей. За належне підтримання рівня здоров'я людини відповідає не лише її власна компетенція та обізнаність, а й ефективне забезпечення та регулювання питання медициною органами законодавчої та виконавчої влади України. Саме тому фінансове забезпечення сфери охорони здоров'я відіграє ключову роль у становленні людського потенціалу, людського ресурсу, людського капіталу.

Людський потенціал – це міра втілених у людині природніх здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та їх здатності приносити дохід [2]. Людські ресурси – це та частина людського потенціалу, яка має безпосереднє відношення до людей. Людські ресурси – це специфічний та найважливіший з усіх видів економічних ресурсів [3].

Для підвищення рівня людського потенціалу та можливості його реалізації у повній мірі, у державі мають працювати механізми фінансової політики.

Розвиток людського потенціалу залежить від правильного та ефективного фінансового забезпечення сфери охорони здоров'я, освіти, науки, культури, а також підвищення доходів населення, їх платоспроможності і їх рівномірного розподілу. Здійснення достатнього фінансування вищезазначених сфер та удосконалення їх інфраструктури здатне позитивно вплинути на зміни у суспільстві. Метою державного фінансового регулювання розвитку людського потенціалу є забезпечення високих стандартів якості життя в країні шляхом створення передумов для ефективного функціонування ринку освітніх послуг, збільшення середньої тривалості життя, зростання рівня добробуту населення, що відображається у підвищенні значення показника індексу людського розвитку та стабільних темпах зростання реального валового внутрішнього продукту на основі дотримання принципів справедливості, комплексності, єдності, ефективності, стабільності, цілеспрямованості та пріоритетності забезпечення дієвості функцій регулювання, контролю, стимулювання та досягнення соціальної справедливості [4].

Відповідно до звіту про людський розвиток за 2020 рік, зокрема розвиток людського потенціалу, опублікованого Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй, Україна досягла високих показників у порівнянні зі своїми великими сусідами по регіону — Росією та Казахстаном, пристосувавшись до наслідків нерівності в суспільстві у сферах розвитку людського потенціалу. Показник Індексу розвитку людського потенціалу України за 2019 рік складає 0,779, що включає її до списку країн з високим рівнем людського розвитку (74 місце серед 189 країн) (Таблиця 1). Україна поділяє позицію у рейтингу Індексу людського розвитку з Гренадою, Мексикою, а також Сент-Кітсом і Невісом. У період з 1990 по 2019 рік значення Індексу людського розвитку в Україні зросла з 0,725 до 0,779, збільшившись на 7,4 відсотка.

Таблиця 1

	Місце в рейтингу	Країна	Значення ІЛР (2019)	Тривалість життя (років)	Очікувані роки навчання у школі (років)	Середні роки навчання у школі (років)	Валовий національний дохід на душу населення (тис. дол.)
	70	Куба	0,783	72,8	14,3	11,8	8,621
	71	Іран	0,783	76,7	14,8	10,3	12,447
	72	Шрі Ланка	0,782	77,0	14,1	10,6	12,707
	73	Боснія і Герцеговина	0,780	77,4	13,8	9,8	14,872
	74	Гренада	0,779	72,4	16,9	9,0	15,641
	74	Мексика	0,779	75,1	14,8	8,8	19,160
	74	Сент-Кітс і Невіс	0,779	74,8	13,8	8,7	25,038
	74	Україна	0,779	72,1	15,1	11,4	13,216
	75	Антигуа і Барбуда	0,778	77,0	12,8	9,3	20,895
	79	Перу	0,777	76,7	15,0	9,7	12,252
	79	Таїланд	0,777	77,2	15,0	7,9	17,781
	81	Вірменія	0,776	75,1	13,1	11,3	13,894
	82	Північна Македонія	0,774	75,8	13,6	9,8	15,865
	83	Колумбія	0,767	77,3	14,4	8,5	14,257
	84	Бразилія	0,765	75,9	15,4	8,0	14,263

Починаючи з 1990 року експериментальний глобальний індекс – Індекс розвитку людського потенціалу пропонує по-новому вимірювати людський прогрес, що, у свою чергу, ілюструє проблеми боротьби з бідністю та нерівністю серед населення нашої планети. Пандемія COVID-2019 є останнім фатальним кейсом, з яким стикається людство по сьогоднішній день. Якщо людство не мінімізує свій вкрай негативний вплив на природу, пандемія постане перед нами не останнім викликом. Відповідно до останнього звіту Програми розвитку ООН, фахівцями пропонується залучити до розрахунку Індексу розвитку людського потенціалу Індекс прогресу людини, який враховує досить важливі складові, а

саме: викиди вуглекислого газу, матеріальний слід. Прогрес людства може стрімко перетворитися в колапс світового масштабу у тому випадку, якщо світові лідери не мінімізують колосальний тиск на навколишнє середовище та природній світ. Як зазначається у звіті, жодна країна у світі ще не досягла дуже високого розвитку людського потенціалу, не зробивши надзвичайно високого навантаження на планету. Наступний рубіж людського розвитку – це сила та влада у руках покоління, котре може змінити філософію людського прогресу та його технічних складових.

Разом з тим, для України проблеми людського та сталого розвитку на сучасному етапі є не до кінця вирішеними, незважаючи на їх актуальність і визначені цивілізаційні пріоритети. Структурною основою сталого розвитку виступають екологічна, соціальна й економічна складові. Системне їх узгодження є актуальним і складним завданням. Взаємозв'язок соціальної та екологічної складових приводить до необхідності збереження рівних прав сьогоdnішніх і майбутніх поколінь на наявність і використання природних ресурсів, потребує досягнення справедливості під час розподілу матеріальних благ між людьми та надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам суспільства. Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, на конструктивні суспільні відносини. Україна має надзвичайно гостру потребу переходу до моделі сталого розвитку, що обумовлено: досить великою часткою сировинних і енергоємних видів виробництв у загальній структурі економіки, що призводить до виснаження природних ресурсів; високим рівнем забруднення навколишнього середовища, що негативно позначається на здоров'ї населення [5]. Пилові бурі, пожежі та промислові викиди забруднюють повітря в Україні та несуть небезпеку для здоров'я людей. Основним забруднювачем атмосферного повітря в Україні є промисловість: вона робить майже вдвічі більше шкідливих викидів, ніж автотранспорт (відповідно 65 і 35 %). Відповідно до Огляду стану забруднення навколишнього природного середовища на території України за I півріччя 2020 року, середні концентрації шкідливих речовин за даними міст, де проводились спостереження, перевищували середньодобові гранично допустимі концентрації. У першому півріччі 2020 року у м. Маріуполь Донецької області рівень забруднення повітря (за комплексним індексом забруднення атмосфери) оцінювався як дуже високий. У 10-ти містах України рівень забруднення характеризувався, як високий – це Кам'янське, Одеса, Дніпро, Кривий Ріг, Київ, Миколаїв, Херсон, Черкаси, Запоріжжя, Кременчук. У одинадцяти містах відмічався підвищений рівень забруднення, у 17-ти містах – низький. У порівнянні з попереднім роком у 16-ти містах спостерігалось зниження рівня забруднення атмосферного повітря, найбільш помітне – у Дніпрі, Миколаєві, Луцьку, Лисичанську. У 8-ми містах країни рівень забруднення підвищився, найбільше – у Кременчуці та Черкасах. Загальний рівень забруднення атмосферного повітря в містах України у першому півріччі 2020 року оцінювався як підвищений. Порівняно з аналогічним періодом минулого року він дещо знизився, перетнувши межу з “високого” до “підвищеного” (з 7,1 до 6,9), за рахунок зниження вмісту фтористого водню [6]. Беручи до уваги надані дані, можна зробити висновок, що ситуація з забрудненням навколишнього середовища в Україні досягає свого апогею, що не може бути проігнорованим зі сторони Уряду. Найбільшими забруднювачами повітря та води в Україні є приватні підприємства, які працюють на досить високих потужностях заради найбільш ефективного виробництва матеріалу, натомість вони обладнанні досить застарілими системами фільтрації, та і сам процес виробництва, саме технологія, несе надзвичайно високий ризик забруднення навколишнього середовища. Причиною цього є не лише не достатнє фінансування зі сторони кінцевих бенефіціарів, а й неналежний контроль та допуски на рівні законодавства України. Так, ми потребуємо екологічної модернізації, що буде відповідати нормам Європейського Союзу і стане економічно вигідною підприємствам. Проект Закону про запобігання, зменшення та контролю промислового забруднення від 29 вересня 2020 року № 4167 передбачає цивілізовані екологічні правила для підприємств і відповідає нормам Європейського Союзу щодо забруднювачів повітря. Зниження собівартості випуску нової продукції для бізнесу, звільнення від більшої частини податків, які змушені сплачувати

підприємства під час експорту продукції закордон, зокрема до країн Європейського Союзу, якщо вона випускається не з врахуванням чистих технологій. Якщо підприємці інвестуватимуть, то вони фактично в середньостроковому періоді збільшать свої прибутки, а населення України отримає не меншу вигоду у вигляді чистого довкілля. Однак найбільша проблема полягає в тому, що підприємці не зацікавлені інвестувати кошти в розвиток виробництва в контексті забезпечення екологічних норм. Замість цього великі грошові потоки йдуть на забезпечення власних потреб, ніяк не пов'язаних з бізнесом. Реформування у сфері промислового забруднення навколишнього середовища існує для того, щоб якісно збалансувати та відтворити інтереси промисловості, держави і людей завдяки запровадженню найбільш ефективних та доступних технологій. COVID-19 та його наслідки це прямий приклад того, що принципово необхідне чисте повітря, дихання у повні груди неможливо придбати за рахунок ба навіть товстезного гаманця чи методом закупівлі кисню та вживання його через кисневі маски. Пристосування до інноваційних технологій, якими користується весь світ є складним процесом, але досить необхідним для нашої країни, однак він є реалістичним задля досягнення належного рівня охорони навколишнього природного середовища. Для прикладу хотілося би навести порівняльну таблицю по рівням викидів в атмосферу вуглекислого газу в 1991 році та 2019 відповідно (Таблиця 2).

Таблиця 2

1991 рік				2019 рік			
	Місце в рейтингу	Назва країни	Викиди CO2 (Mt)		Місце в рейтингу	Назва країни	Викиди CO2 (Mt)
	1	США	5079,00		1	Китай	10175,00
	2	Китай	2538,00		2	США	5285,00
	3	Росія	2396,00		3	Індія	2616,00
	4	Японія	1170,00		4	Росія	1678,00
	5	Україна	633,00		5	Японія	1107,00
	6	Індія	616,00		6	Іран	780,00
	7	Південна Корея	262,00		7	Індонезія	618,00
	8	Іран	226,00		8	Південна Корея	611,00
	9	Індонезія	181,00	-			
					32	Україна	117,00

Як видно з таблиці, з моменту проголошення незалежності України, рівень викидів вуглекислого газу в атмосферу скоротився майже у 5,5 разів, однак не варто бути настільки оптимістичними, оскільки 32 місце в рейтингу, станом на 2019 рік, все ще є досить високим показником, особливо на фоні країн Європейського Союзу.

Але чи повпливають зміни у законодавстві України на ситуацію з небезпечними для навколишнього середовища і здоров'я людини викидами саме шляхом впровадження найкращих доступних технологій, коли підприємство на етапі будівництва чи реконструкції має показати, яку технологію використовуватиме для певного виробництва і розрахунок характеристик впливу на довкілля, а дозвільний орган прийме рішення про сукупний вплив на територію? Не зовсім. Для прикладу, фокус країн Європейського Союзу спрямований на оподаткування енергоносіїв, а наші законодавці по сьогоднішній день з доволі суперечливим успіхом намагаються контролювати рівень забруднення. Наслідок — недостатня ефективність справляння екологічного податку. Наприклад, 4 найбільші виробники тютюнових виробів сплатили разом у 14 разів більше податків, ніж заплановано зібрати екологічного податку з усіх його платників по Україні. Та й кожна окремо взята з цих тютюнових компаній самостійно сплатила податкових зобов'язань більше, ніж заплановано зібрати екологічного податку по державі. Очевидно, що ситуація, яка склалась в Україні, потребує змін. Європейське екологічне оподаткування — складна система з різного роду податкових платежів, механізму торгівлі квотами на викиди і низки як податкових, так і неподаткових стимулів. Середньостатистичний європейський завод більшість своїх екологічних податків сплачує в ціні енергетичних продуктів та електроенергії, які він використовує у своїй діяльності. Кількість викидів регулюється за допомогою системи торгівлі квотами. В низці випадків цей завод може використати податкові пільги. Як правило, їх отримання пов'язане зі стимулюванням його до впровадження “екологічно дружніх” технологій чи процесів. Для прикладу, в Італії компанії, які використовують новітні технології для зменшення негативного впливу на довкілля, можуть претендувати на так звану “гіперамортизацію” цих активів. Що це означає? Фактично компанія може амортизувати до 270% відсотків вартості такого активу замість 100%. У Бельгії держава може компенсувати значну частину податкових витрат (до 80%) у разі, якщо компанія є учасником договорів про впровадження новітніх технологій енергозбереження (наприклад, відповідно до стандарту ISO 50 001). Окремо можна виділити групу податкових стимулів, які надаються платникам за їхній внесок у розробку нових технологій (сюди можна віднести, наприклад, R&D податковий кредит чи так звані Patent Boxes). Досвід країн ЄС показує, що переводити економіку на “екологічні рейки” треба комплексно. Для ефективної реформи екологічного оподаткування відкоригувати ставки недостатньо. Треба переосмислювати сам підхід, розглянути можливість часткового зміщення “екологічного” податкового тягаря на енергоносії, більш широко підійти до закріплення податкових пільг. У низці країн (Швеції, Данії, Нідерландах) підвищення ставок екологічних податків компенсувалося зменшенням податкового навантаження на фонд оплати праці. І цей крок має під собою логічне підґрунтя. Так чи інакше, збільшення податкового тиску на бізнес зрештою відчувається в ціні товарів та послуг для населення. Така модель переходу до еко-оподаткування потребує ґрунтовного економічного аналізу і моделювання [7]. Частка екологічних податків у країнах Європейського Союзу за 2015–2021 рр. досягла в середньому 10 % від загального обсягу податкових надходжень. [8] У 2019 році уряди ЄС зібрали дохід від екологічного податку в розмірі 330,6 млрд євро. Це значення представляє 2,4% валового внутрішнього продукту Європейського Союзу та 5,9% загального доходу ЄС від податків та соціальних внесків. [9] Рівень оподаткування в Україні не перевищує 5%. Посилення рівня податкового навантаження у сфері екологічних податків є інструментом сприяння людському розвитку через вплив на поведінку суб'єктів економіки. Надходження від сплати цих податків забезпечують формування фінансових ресурсів, які у певний спосіб можуть використовуватися для фінансової підтримки політики захисту довкілля, прогресивне екологічне оподаткування є інструментом зниження негативного впливу на навколишнє середовище [4].

До чого би, здавалося, регулювання механізмів оподаткування промисловості та запровадження контролю за викидами вуглекислого газу в атмосферу? За даними ООН, забруднення повітря щогодини забирає життя у 800 осіб. Забруднення повітря чинить

небезпеку для здоров'я та життя людини і є причиною розвитку важких захворювань, зокрема серцево-судинних і онкологічних. Під впливом захворювань, потенціал людини у будь-яких сферах значно скорочується. Підвищення смертності населення призводить до зниження середньої тривалості життя людини і понижує показник, який прямо впливає на Індекс розвитку людського потенціалу людини, який, у свою чергу, складається з тривалості життя населення, його освіченості та доходів. Фінансове забезпечення охорони здоров'я прямо впливає на тривалість життя населення. Модель фінансування сфери охорони здоров'я потребує поглибленої диверсифікації із забезпеченням адресності фінансування послуг медичної допомоги та медичного обслуговування. Актуальними є питання запровадження механізму виділення бюджетних коштів закладам охорони здоров'я залежно від якості та обсягів надання ними медичної допомоги з урахуванням потреб населення. Важливим є посідання державних гарантій з демонополізацією та заохоченням підприємництва і конкуренції у сфері охорони здоров'я. Необхідним є інституційна трансформація механізмів фінансування системи оплати послуг, запровадження загальнообов'язкового медичного страхування, перегляд нормативів і обсягів бюджетного фінансування галузі, методологічне вдосконалення процесу фінансового забезпечення місцевих програм охорони здоров'я та фундаментальних наукових досліджень у цій сфері [4]. Існуюча впродовж багатьох років застаріла модель фінансування медицини передбачала спрямування бюджетних коштів на утримання медичної інфраструктури, а не на відшкодування фінансових ризиків громадян у разі хвороби. Завдяки змінам у підходах до фінансування охорони здоров'я Міністерство фінансів України ініціювало системну реформу галузі, метою якої було зробити етапний крок до запровадження нової моделі фінансування охорони здоров'я на принципах медичного страхування. Цією реформою передбачено створення нормативної бази, яка запровадить гарантований державою універсальний пакет медичних послуг, механізм "гроші йдуть за пацієнтом", автономізацію закладів охорони здоров'я. Що було зроблено? У бюджет країни на 2020 рік було закладено 113 мільярдів гривень на фінансування охорони здоров'я, з яких 64%, а саме 72 мільярди гривень було виділено на Програму медичних гарантій, принципом якої є універсальне охоплення медичними послугами. 13 квітня Верховна Рада України на позачерговому пленарному засіданні прийняла Закон про внесення змін до Держбюджету на 2020 рік (законопроект №3279-д від 11.04.2020 року), яким сформовано Фонд боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками. Обсяг фонду становить 64,7 млрд грн. Передбачено, що рішення про виділення коштів із фонду (у разі потреби з відкриттям нових бюджетних програм, включаючи трансферти місцевим бюджетам) прийматимуться Урядом за погодженням з Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету. Визначено напрямки використання коштів Фонду боротьби з COVID-19 та його наслідками, зокрема і у сфері охорони здоров'я. Унаслідок зіткнення населення нашої планети з пандемією COVID-19, було переглянуто відношення до рівня забезпечення медициною та необхідності підняття престижу медичних працівників, збільшення їх рівня заробітної плати та забезпечення більш безпечних умов для праці. На фінансування охорони здоров'я Державний бюджет України на 2021 рік передбачає 161,4 мільярди гривень, куди закладено підвищення заробітної плати медикам на 30%, а також видатки на закупівлю вакцин від COVID-19. На боротьбу з COVID-19 у головному кошторисі країни на 2021 рік було закладено 19,4 мільярди гривень, з них: програма медичних гарантій – 15,8 мільярдів гривень; сто відсотків пацієнтів у випадку захворювання на COVID-19 отримають своєчасну медичну допомогу, 2,6 мільярди гривень – вакцинація; 7,5 мільйонів вакцин для проведення щеплення груп ризику, 1,0 мільярди гривень – запобігання поширення COVID-19 в школах; оснащення робочих місць учителів технічними засобами для дистанційного навчання.

Забезпечення збереження та зміцнення здоров'я населення, продовження періоду активного довголіття, тривалості життя людей, орієнтації на здоров'я як соціальну цінність, яка забезпечує громадянину конкурентоспроможність на ринку праці, професійне довголіття, пов'язаний з цим добробут – одна з визначальних складових гуманітарної політики держави,

підґрунтя поліпшення якості життя, зміцнення людського потенціалу, збереження генофонду українського народу [10].

Особлива роль у формування і розвитку людського потенціалу належить послугам охорони здоров'я. Ці послуги – результат діяльності, спрямованої на якісну зміну стану самого пацієнта, а саме його здоров'я [11]. Це професійні дії, результатом яких виступають якісні зміни здоров'я споживача послуг. Послуги охорони здоров'я сприяють розвитку фізичного й психологічного потенціалу працівника як основи його здатності до створення вартості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Людський потенціал – це, безумовно, важлива тема для досліджень та дискусій, оскільки він вміщає в собі безмежні можливості людини для втілення своїх розумових здібностей з метою розвитку економічної та соціальної складової будь-якої країни чи регіону.

Збереження життя та здоров'я населення країни потребує впровадження ефективних механізмів фінансового забезпечення охорони здоров'я, а також збереження навколишнього середовища, зменшення викидів вуглекислого газу в атмосферу та підвищення рівня оподаткування підприємництва.

Перелік використаних джерел:

1. International Journal of economics, Business and Human Behaviour Editor (pg. 30).
2. Економічна енциклопедія. У трьох томах. ТЗ / Редкол. С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія” 2002. 959 с. (с. 216-217).
3. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: Підручник. К.: Знання, 2004. 535 с. (с. 78).
4. Чугунов І., Козарезенко Л. Державне фінансове регулювання розвитку людського потенціалу. ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2017. № 3.
5. Панькова О.В. Людський потенціал України у контексті сталого розвитку: концептуальні та емпіричні аспекти // Вісник Львівського університету : збірник наук. праць / Львівський університет ім. Івана Франка. Львів, 2012. С. 193.
6. Дані мережі спостережень національної гідрометслужби України за I півріччя 2020 року
7. Роман Макарчук - Екологічний податок: світовий і український підходи URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/ukrajina-i-ekologichniy-podatok-shcho-dali-50055386.html>
8. Офіційний сайт статистичної служби Європейського Союзу. URL : <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
9. Офіційний сайт статистичної служби Європейського Союзу. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/5085.pdf>
10. Г. М. Гузенко людський потенціал: сутність та пріоритетні напрямки розвитку в Україні. УДК 330.142; 331.6. 2010 рік
11. Каминская Т.М. Рынок медицинских услуг: опыт теоретикоинституционального анализа: [монография]. Х.: ИПП “Контраст”, 2006. 296 с. (с. 27)